

11 Holokausta piemiņas vietu komunikācija: tūrisma gidu profesionālās darbības pieredze un izaicinājumi Latvijā

Inese Runce

Ievads

Holokausta vēstures un piemiņas vietu stāsts, ar ko gadu desmitiem neatlaidīgi dalās Latvijā strādājošie gidi, nav viegli saprotams bez 20. gadsimta vēstures ekskursā. Arī šīs jomas ekspertu cilvēciskie izaicinājumi, viņu profesionālās izglītības attīstība un formācijas procesi cieši savijas ar Latvijas valsts, ebreju kopienas vēsturi, traģēdiju un atdzimšanu. Tikpat lielā mērā var teikt, ka holokausta un ebreju kultūrvēsturiskā mantojuma jomā darbojošos tūrisma gidu lielākie profesionālie izaicinājumi ir cieši saistīti gan ar Latvijas vēsturiskās atmiņas traģiski ātro piespiedu zudumu, gan tās lēno atgriešanos pēdējos vairāk nekā 30 gados. Tikpat daudz šie profesionāļi saskaras ar vispārējās ekonomiskās attīstības tempiem: kāpumiem un kritumiem, esošo kultūras un ekonomisko, to skaitā tūrisma, valsts un pašvaldību īstenoto politiku, esošo izpratni un vīzijas trūkumu par sarežģītā kultūrvēsturiskā mantojuma izmantošanu tūrisma biznesā, dominējošā tūrisma piedāvājuma un pieprasījuma ilgtspējas problēmu un faktu, ka mūsdienu pasaule ir zaudējusi “spēju pat domāt par valsts politiku ārpus šauri traktēta ekonomiskuma rāmjiem” (Džads, 2012: 20). Tūrisma gida profesionālais darbības rāmis vienmēr ir bijis stingri ierobežots vairākos līmeņos, jo “[..] gida darba fenomens, izejot no globālās un nacionālās perspektīvas, caur inovācijām, politiku un ekonomiku, sociālajiem mijiedarbībām un attiecībām ar esošo varu, kultūru un vietējo tūrismu, ir bijis tieši saistīts ar daudzām sfērām” (Weiler, Black, 2012: 13).

Latvijā līdz šim ebreju vēstures, holokausta piemiņas vietu izpētes un komunikācijas, atmiņas un memorizācijas kultūras jautājumi, kā arī tūrisma procesu vispārējā izpēte ir bijuši pietiekami akcentēti akadēmiskajā vidē. Lai cik pārsteidzoši tas būtu, bet Latvijā akadēmiski vai lietišķi pētījumi par tūrisma gidu profesionālo jomu un tās izaicinājumiem, izglītību, kā arī emocionālo pieredzi nav veikti. Šajā nodaļā tiks atklāta gidu pieredze vēsturiskā un

mūsdienu šķērsgriezumā, izzinot un interpretējot ebreju mantojuma un holokausta vietas tūristiem Latvijā. Secinājumi tiks balstīti ne tikai teorētiskajās studijās, bet arī kvalitatīvā pētījuma rezultātos, kas norisinājās 2021.–2022. gadā LU Filozofijas un socioloģijas institūtā īstenotā pētījuma projektā “MemoTours”.

Laika gaitā Latvija ir kļuvusi par starptautiski visai pazīstamu tūrisma galamērķi, piedāvājot dažādu interešu grupu ceļotājiem vērtīgus maršrutus un aizraujošu pieredzi. Par nozīmīgu Latvijas tūrisma sastāvdaļu gan no pieprasījuma, gan no piedāvājuma viedokļa Rīgā ir kļuvušas ebreju kultūrvēsturiskā mantojuma vietas: muzejs “Ebreji Latvijā”, Rīgas geto un holokausta muzejs Latvijā, Biķernieku, Rumbulas un Lielās Horālās sinagogas memoriāls, kā arī Žaņa Lipkes memoriāls. Citur Latvijā kā apmeklētākās tiek minētas: Šķēdes memoriāls un ebreju kapi Liepājā, Zaļā sinagoga un Ančupānu memoriāls Rēzeknē, Latgales ebreju vēstures muzejs un Mežciema memoriāls Daugavpilī, Nāves meža piemiņas akmens un Ebreju kapi Jelgavā, kā arī citas ebreju kultūrvēsturiskā mantojuma un holokausta piemiņas vietas. Visām šīm tūrisma vietām ir vienojošs elements – tie ikvienam apmeklētājam atklāj sāpīgas, traģiskas, nesaprotamas, bieži nevēlamas un sarežģītas Otrā pasaules kara un holokausta vēstures epizodes.

Ebreju kultūrvēsturiskā mantojuma un holokausta piemiņas vietu komunikācija Latvijā: vēsturiskais ieskats

Ebreju kopiena ir vēsturiski viena no vecākajām pastāvošajām etnorelīģiskajām kopienām Latvijā. Pirmā ebreju kopiena toreizējā Livonijas teritorijā izveidojās jau 16. gadsimta beigās, taču vēsturiski ziņas par ebreju klātbūtni Rīgas pilsētā ir saglabājušās jau no viduslaikiem. Ebreji Rīgā un mūsdienu Latvijas teritorijā ir pieredzējuši dažādas varas (vācu, poļu, zviedru, krievu) un to īstenotos likumus attiecībā uz ebrejiem. Lielākā daļa no Latvijas mūsdienu teritorijas (izņemot Latgali) nav bijusi Krievijas impērijas apmešanās joslā. Vēsturiski Latvijā dzīvoja divas ebreju lingvistiskās kopienas: vācvalodīgie Kurzemes ebreji un poļu ebreju kultūras jidišā runājošais atzars.

Pēc Pirmā pasaules kara beigām 1918. gada 18. novembrī tika proklamēta Latvijas Republika. Jau 1918. gada 17. novembrī Latvijas Tautas padome atzina etnisko minoritāšu tiesības, deva tiesības deleģēt savus pārstāvjus likumdošanas un izpildvaras institūcijās, kā arī garantēja kopienu kultūras tiesības un to identitātes saglabāšanu. Situācija pasliktinājās pēc Kārļa Ulmaņa autoritārā režīma izveidošanās 1934. gada 15. maijā, kad demokrātiskā sistēma tika sagrauta, un līdzīgi notika arī Eiropas valstu lielākajā daļā.

1919. gada 8. decembrī izdotie izglītības likumi noteica, ka minoritātēm ir tiesības organizēt savas kopienu skolas un pašām pārvaldīt tās, t. i., īstenot savu izglītības autonomiju, kas radīja pamatu Latvijas ebreju minoritātes tapšanai un tās kultūras autonomijai. Tas veicināja ebreju lojalitātes rašanos pret neatkarīgo Latviju 20. gadsimta 20.–30. gados (Dribins, Gūtmanis, Vestermanis, 2001). Pēdējā tautas skaitīšanā 1935. gadā, kas notika neilgi pirms valstiskuma zaudēšanas un tuvojošās padomju un nacistiskās okupācijas, Latvijā dzīvoja vairāk nekā 93 000 ebreju. Latvijas ebreju kopiena bija sazarojusies visā Latvijas teritorijā, ar savu plašu izveidoto skolu un sabiedrisko organizāciju tīklu. Tās klātbūtne bija ļoti redzama un pamanāma gan ekonomiskajā, gan arī kultūras dzīvē. Procentuāli lielākā Latvijas ebreju iedzīvotāju daļa gadsimtu garumā ir dzīvojusi Rīgā, kas ir bijis liels kosmopolītisks kultūras un ekonomiskais centrs Ziemeļeiropā, kā arī Latgalē. Vēsturiskās Kurzemes ebreju kopienas bija atrodamas Liepājā, Jelgavā, Bauskā, Tukumā, Talsos, Skaistkalnē u. c. 20. gadsimta 20.–30. gadi – ebreju kopienas uzplaukuma laiks: radās kopienu padomes, atvēra slimnīcas un labdarības biedrības, darbu uzsāka teātri, izdeva avīzes un žurnālus jidišā, ivritā, vācu un krievu valodā. Šajā laikā Latvijā darbojās ebreju pamatskolas, ebreju ģimnāzijas, ebreju tautas universitāte, teātris un tautas konservatorija. 20. gadsimta 20.–30. gados Latvijā darbojās liels skaits sinagogu un lūgšanu namu, kā arī sabiedrībai pieejamas un pamanāmas bija daudzas privātās reliģiskās, kultūras un sociālās ebreju iniciatīvas. 20.–30. gados Rīga un Latvija kļuva arī par vienu no cionistu kustības centriem Austrumeiropā. Ebreju kopienas darbība tika daļēji pārtraukta padomju okupācijas pirmajā gadā no 1940. gada jūnija līdz 1941. gada jūnijam, bet pilnīgi iznīcināta nacistiskās okupācijas laikā 1941.–1945. gadā.

Holokaustā izdzīvojušie ebreji pēc Otrā pasaules kara atskārta, ka viņu traģēdijai netiek pievērsta pienācīga uzmanība Padomju Latvijā, vara nelīdzdarbojās kapavietu sakopšanā un piemiņas zīmju izveidē, pēc izdzīvojušo domām, ebreju traģēdija netika atbilstoši atainota presē, literatūrā un mākslā, tādēļ viņu izjūtas, raugoties nākotnē, raksturoja atvieglojuma un skumju, kā arī cerību un aizdomu sajaukums. PSRS īstenotā holokausta atmiņas politika balansēja starp antisemitisku holokausta noliegšanu un visu austrumeiropiešu, izņemot krievus, apsūdzību sadarbībā ar nacistiem (Bērziņš, 2016: 47).

Padomju varas gadiem raksturīgo antisemitismu papildināja kopš 40. gadu nogales realizētā holokausta norišu un to atceres noklusēšanas politika, kas izpaudās kā atteikumi un izvairīšanās celt pieminekļus, ierīkot piemiņas vietas, kā arī norādījums neakcentēt ebreju upurus, runājot un rakstot par nacistiskā režīma noziegumiem. Ārpus pieļaujamā diskursa nokļuva gan centieni pētīt holokausta norises nacistiskās okupācijas laikā, gan mēģinājumi

pieminēt holokausta upurus, kas tika klasificēti kā mēģinājums izcelt vienu upuru daļu, citus nobīdot malā, un līdz ar to tika uzskatīti par nosodāmiem (Bērziņš, 2015: 265).

Nacistiskās okupācijas laikā ar vietējo kolaboracionistu atbalstu tika iznīcinātas holokausta upuru kapa vietas, tādējādi cenšoties slēpt jebkāda veida liecības par izdarītajiem noziegumiem. Pēc Otrā pasaules kara padomju okupācijas vara ebreju vecās kapsētas nereti pārvērta parkos. Sākot ar 20. gadsimta 60. gadiem, Rīga kļuva par vienu no ebreju cionistiskās kustības centriem PSRS, piesaistot redzamu skaitu padomju ebreju, kas, šī un citu ekonomisku un kultūras iemeslu vadīti, pārcēlās uz dzīvi Rīgā un Latvijā, taču šai ebreju iedzīvotāju daļai bija cita vēsturiskā atmiņa un saikne ar Latvijas ebreju kultūrvēsturisko mantojumu, holokausta piemiņas vietām un piedzīvoto traģēdiju bija visai pastarpināta.

Kā ir secināts Didža Bērziņa pētījumā par holokausta sociālo atmiņu Latvijā padomju okupācijas gados, Latvijas teritorijā 1944./1945. gadā atgriezās apmēram 14 tūkstoši ebreju (holokaustu pārdzīvojušie, nacistu okupācijas laikā uz PSRS aizbēgušie), kā arī apmēram 3000 Sarkanās armijas rindās karojušo un dzīvi palikušo ebreju, deportētie uz Sibīriju, kas izdzīvoja: “Tādējādi Latvijas PSR teritorijā pēc Otrā pasaules kara beigām bija apmēram 15 tūkstoši ebreju [...]” (Bērziņš: 2016: 46).

1988. gadā Rīgā izveidoja Latvijas ebreju kultūras biedrību, kas simboliski iezīmēja Latvijas ebreju kopienas atdzimšanas sākumposmu. 1989. gadā Rīgā tika atklāta pirmā ebreju skola Padomju Savienībā, plašākā mērogā tika uzsākta vēsturiskā diskusija un izpēte par ebreju kopienas vēsturi, holokaustu un šī sarežģītā vēsturiskā mantojuma apzināšanu, popularizēšanu un dokumentāciju. Ar jaunu vilni tas aizsākās 20. gadsimta 90. gados pēc PSRS sabrukuma un Latvijas neatkarības atgūšanas.

Rīgā un arī pārējā Latvijā (Daugavpils, Rēzekne), kur dzīvi bija palikuši ebreju iedzīvotāji, ebreju draudzes pēc kara neformāli atjaunoja savu darbību. Rīgā darbojās divas sinagogas, kā arī viena sinagoga Rēzeknē un Daugavpilī, bet Latvijas ebreju iedzīvotāju galvenā pulcēšanās vieta, lai cik traģiski tas izklausītos, bija kapsētas un ebreju slepkavošanas vietas Rumbulā, Biķerniekos, kā arī citās Latvijas pilsētās un mazpilsētās, kur pirms kara darbojās ebreju kopienas. Par pirmajiem neformālajiem piemiņas pasākumu un holokausta vietu tūrisma gidiem kļuva lielākoties holokausta izdzīvojušie vai arī viņu tuvinieki, kas savā ziņā līdz ar izglītojošo funkciju apvienoja vēl divus svarīgus pienākumus – amatierisku pētniecību un atmiņas komunikāciju funkcijas. Kā uzsver D. Bērziņš, padomju varas institūcijas bija informētas par šīm aktivitātēm, tomēr PSRS tā brīža ideoloģiskā koncepcija neparedzēja

upuru pieminēšanu, jo iekšpolitiski dominēja uzvaras diskurss, kas neiekļāva upuru dimensiju (Bērziņš, 2015: 236).

Padomju Latvijā jau padomju okupācijas sākumā tūrisms tika izmantots kā padomju propagandas līdzeklis gan vietējo, gan ārzemju tūristu apkalpošanā. LPSR tika izveidotas tūrisma un ekskursiju pārvaldes un uzraudzības institūcijas, kuru nosaukumi tika grozīti bieži, taču darbības oficiālie uzdevumi bija visai nemainīgi: organizēt tūrisma un ekskursijas republikas robežās, tai skaitā propagandēt padomju ideoloģijas pamatnostādnes, iepazīstinot strādniekus ar padomju tautu vēsturi un kultūru, ekonomiku, ģeogrāfiju, dabas bagātībām, sagatavot tūrisma nozares darbiniekus, vadīt tūristu klubus, būvēt, uzturēt, vadīt un finansēt tūrisma infrastruktūru, organizēt ceļojumus un ekskursijas, kā arī sagatavot tūristus nozīmītes "PSRS tūrists" saņemšanai, organizēt un realizēt konsultācijas par tūrisma un ekskursiju jautājumiem (Vaivode, 2020: 101).

Tika izveidota Atestācijas un kvalifikācijas komisija, kurai bija jānosaka ekskursiju vadītāju sagatavotība un jāpiešķir attiecīgā kvalifikācija. Tika nolemts, ka visiem pirmoreiz ekskursiju darbā pieņemtajiem ekskursiju vadītājiem ir jāiziet atestācija, kur piešķir kvalifikāciju ar trīs gadus derīgu apliecinājumu, ko apstiprināja Latvijas Republikāniskā arodbiedrību padome, Latvijas PSR Kultūras ministrija un Rīgas pilsētas darbaļaužu deputātu padomes izpildkomiteja. 1961. gada nogalē tika lemts par stingrāku ekskursiju vadītāju pašizpaušmju ierobežošanu ekskursiju laikā – pārvaldei bija jāizveido kontroles teksti un ieteicamās literatūras saraksts katram maršrutam (Vaivode, 2020: 103).

1961. gadā Latvijas tūrisma un ekskursiju pārvaldes pakļautībā tika izveidota Rīgas ekskursiju bāze, kurai bija jāorganizē ekskursijas pa republiku. Rīgas ekskursiju bāze plaši izvērta tūrisma attīstību Rīgā, izstrādājot 12 jaunu maršrutu projektus pa Rīgu, kuros bija jāpievērš uzmanība republikas strādnieku sasniegumu propagandēšanai, padomju varas gados īstenotajai Rīgas attīstībai rūpniecības, dzīvojamās platības, zinātnes, kultūras un sadzīves jomā. 1962. gada maijā jau bija izveidoti jauni tūrisma maršruti Rīgā un ārpus tās, iekļaujot revolucionāru pieminekļu vietas, revolūcijas notikumiem, komjauniešu cīņai par padomju varu Latvijā, kā arī literatūrai, teātrim un arhitektūrai. Ik mēnesi bija jāveic kvalitātes kontrole, jānoklausās gidu stāstījums, nepieļaujot neatbilstošas informācijas izplatīšanu, ideologizējot tūrisma maršrutus un gida profesiju (Vaivode, 2020).

Vēl sarežģītāka situācija bija ārzemju tūrisma organizēšanā. PSRS ārzemju tūristu kustības ierobežojumi tika fiksēti 1936. gadā izdotos 64 lapu apjomīgos noteikumos; galvenā būtība – aizliegta jebkāda pārvietošanās ārpus "Intūrista" maršrutiem. Otrā pasaules kara beigās, padomju armijai okupējot

Latviju, līdzīgi procesi tika replicēti Padomju Latvijā. Pēc Staļina nāves, kad politiskais režīms pamazām tika liberalizēts, kļuva aktuāls jautājums par ārzemju tūristu uzņemšanu. 60. gadu vidū, kad bija redzama strauji pieaugoša ārzemju tūristu dinamika, varas iestādes izveidoja to ārzemju tūrismu organizējošās VAS "Intūrists" Rīgas nodaļas operatīvās vadības sistēmu, kas darbojās līdz 80. gadu beigām. Šī sistēma garantēja apstākļus, lai VDK darbinieki ar ārzemju tūristu uzņemšanu un apkalpošanu saistītajās iestādēs varētu brīvi vervēt un sadarboties ar jau esošajiem aģentiem un uzticības personām, saņemt to ziņojumus, izsekot ārzemniekus. Viens no tādu aktivitāšu priekšnoteikumiem bija nodrošināt, lai vadošajos amatos atrastos cilvēki, kuri atbalsta VDK intereses un izpilda prasības (Lipša, 2017: 84–85).

Pēc katras ekskursijas gidiem bija jāveic pieraksti tā sauktajās darba klādēs, sākot ar savu vērojumu fiksējumu un beidzot ar tūristu uzdoto jautājumu un sarunu atstāstīšanu. Pieraksti skaitījās slepeni, tie bija jāglabā seifā, klades laika gaitā iznīcināja kā slepenās lietvedības dokumentus. Gidu priekšnieki, balstoties uz pierakstiem, veidoja atskaites par nodaļas darbu. Visticamāk, gidu pierakstus lasīja arī virsnieks, kas no VDK kūrēja ārzemju tūrisma resoru republikā (Lipša, 2017: 87).

Lieki teikt, ka nedz padomju, nedz ārzemju tūristiem izstrādātajos un kontrolētajos maršrutos nekas par holokausta piemiņas vietām Rīgā un pārējā Latvijā netika iekļauts. Turklāt ārzemju tūristi tika ļoti stingri kontrolēti, un pašu nokļūšana sevis izvēlētajās apskates vietās bija gandrīz neiespējama. Arī visās valodās publicētie tūrisma ceļveži informāciju par šādu tematiku nepiedāvāja, arī publiskajās kartēs tā nebija pieejama. Pirmais neoficiāli izdots ceļvedis "Ebreju Rīga" (1990), kura autors bija holokausta izdzīvojušais vēsturnieks Mārgers Vestermanis, kļuva par rokasgrāmatu pirmajiem vietējiem un ārzemju ceļotājiem, kas interesējās par sarežģīto vēstures mantojumu, jo īpaši ebreju vēstures tematiku. Bet arī ilgu gadus šis ceļvedis bija galvenā un vienīgā mācību grāmata gidiem, kuri pašizglītības ceļā sāka apgūt vadīt ekskursijas pa Rīgas holokausta piemiņas vietām.

Stāstot par holokaustu Latvijā: tūrisma gidu pieredze un izaicinājumi

2021. gada aprīlī un maijā un no 2022. gada septembra līdz novembrim Latvijā anketēšanas ceļā tika noskaidrota to tūrisma gidu pieredze, kas tieši vai pastarpināti strādāja holokausta piemiņas vietu maršrutā vai tā atsevišķos objektos Rīgā un citviet Latvijā. Izvērstajās rakstiskajās anketās tika aptaujāti

19 tūrisma gidi, kuru pamatnodarbošanās ir saistīta ar holokausta piemiņas maršrutiem. Izvērstajā anketā anonīmi vai publiski bija jāatbild uz jautājumiem, kas saistījās ar šī darba izaicinājumiem (profesionālajiem un cilvēcis-kajiem), formāciju un izglītošanās iespējām. Tūrisma gidi tika uzrunāti piedalīties pētījumā caur holokausta piemiņas vietu (muzeji, memoriāli), tūrisma operatoru un gidu asociācijām, kā arī privātajiem kontaktiem. Respondentu grupā bija tūrisma gidi, kas savu darbību ir uzsākuši gan pirms padomju sistēmas sabrukuma – 20. gadsimta 80. gados, gan pēdējo gadu laikā, iesaistoties jaunajos profesionālajos projektos un izaicinājumos. Viņu vidū ir gan vīrieši, gan sievietes, gados un profesionāli jauni un nobrieduši respondenti, ar dažādu humanitāro jomu augstākās izglītības diplomiem, to skaitā doktora grādu. Vairāki gidi paši ir autori sastādītajiem tūrisma ceļvežiem un bukletiem, gan arī atsevišķiem pētījumiem un muzeja ekspozīcijām par Latvijas ebreju kultūrvēsturisko mantojumu un holokausta vēsturi.

Aptaujas dati glabājas šī pētījuma autoru privātajā arhīvā.

Iespēju strādāt gida profesijā nodrošina vai nu bakalaura un maģistra, vai arī doktorantūras izglītība vēsturē, teoloģijā, pedagogijā vai arī iegūtā gida profesionālā kvalifikācija dažādos profesionālosursos. Vairāki no šiem profesionāļiem ir Latvijas ebreju pēcteči, kam holokausta vēsture ir daļa no ģimenes stāsta un pieredzes.

Visi gidi norādījuši, ka līdztekus individuālajām holokausta tēmas studijām paši patstāvīgi ir papildinājuši savas zināšanas dažādos Latvijas un Vācijas muzejos, TIC vai tūrisma firmu organizētosursos. Tikai viens gids atsaucās arī uz PSRS laikā apmeklētajiem “Intūrista” kursiem. Vēsture kā hobijs, pašizglītošanās un iegūtā informācija no dažādiem avotiem, kā literatūra un periodika tiek norādīti kā būtisks pamats gidam vajadzīgo zināšanu ieguvē Latvijā mūsdienās. Lielākā daļa no aptaujātajiem tūrisma gidiem, kas vada ekskursijas holokausta vēstures tematikā, regulāri piedalās ebreju vēsturei veltītajās zinātniskajās konferencēs kā klausītāji, bet daži arī kā pētnieki izstrādā un prezentē savus pētījumus.

Būt par gidu postpadomju un komunisma valstīs, sākot no 20. gadsimta 80. gadu beigām, cilvēciski nebija vienkāršs uzdevums. Iepriekšējā ideoloģiskā formācija kļuva lieka, bet zināšanas – nepietiekamas vai nederīgas. Sabrūkot vecajai padomju tūrisma organizēšanas un uzraudzības sistēmai, daudzi gidi palika bez darba, bija spiesti pārkvalificēties vai labākajā gadījumā apgūt jaunas svešvalodas, kas pirms tam PSRS tūrisma sistēmai nebija vajadzīgas, un iekļauties izejošā tūrisma jomā. Sabrūkot dzelzs priekškaram, Latvijas iedzīvotājiem pavērās līdz tam nebijušas iespējas ceļot. Liela daļa no ģimeņu un individuālajiem ietaupījumiem tika novirzīti ārvalstu ceļojumiem, bet Latvijas

vietējais tūrisms skaitliski strauji panīka, taču tūrisma maršrutu piedāvājumi krietni pieauga. Brīvā ceļošana piesaistīja daudzus Latvijas ebreju izcelsmes tūristus no visas pasaules. Tā kā lielākajai daļai Latvijas izcelsmes ebreju tuvinieki, draugi u. c. tika noslepkavoti Rīgā Rumbulas mežā, šī kļuva par vienu no galvenajiem pieturas punktiem. Savukārt Biķernieku mežs bija svarīgākā apmeklējuma vieta no Vācijas, Austrijas un Čehoslovākijas deportēto ebreju tuviniekiem. Holokausta piemiņas vietu maršruti Rīgā un Latvijā bija jauna un pilnīgi nezināma pasaule, ko daudziem atklāt un izpētīt. Paralēli raisoties iepriekš aizliegtajām diskusijām par Otrā pasaules kara norisēm, nacistiskās un padomju okupācijas sekām Latvijā, iedzīvotāju kolaborācijas jautājumiem, holokausta tēma kļuva par vienu no svarīgākajiem vēsturisko diskusiju un pētījumu objektiem. Bija pagājis ilgs laiks kopš Otrā pasaules kara beigām un holokausta traģēdijas, kas iznīcināja lielāko daļu Latvijas ebreju iedzīvotāju. Daudz kas bija aizmirsts, noslēpts, noklusēts un pazudis. Kā savā grāmatā "Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas" rakstīja ebreju kapu un holokausta vietu pētnieks un apzinātājs Meijers Melers: "Diemžēl pēc vairāk nekā sešu gadu desmitiem, kad ir nomainījušās divas trīs paaudzes, dažās Latvijas apdzīvotās vietās, starp kuru iedzīvotājiem ebreji bija 20–30–50 %, tagadējie to iedzīvotāji bieži vien ne reizi mūžā nav redzējuši nevienu ebreju un neko par viņiem nezina" (Melers, 2013: 3).

Vēsturiskā atmiņa par pirmskara ebrejiem pēc neatkarības atjaunošanas Latvijā nebija pilnīgi zudusi un laika gaitā tikai atdzīvojās. Kā ir atzīmējusi savā pieredzes stāstā viena no gidēm, vietējie vecākās paaudzes (neebreju) ekskursiju dalībnieki ir kļuvuši atvērtāki un dalās savā pieredzē, iespaidos un emocijās. Šīs izmaiņas vietējās sabiedrības "atvērtībā" noteikti ir sasaistāmas ar glābēju tēmas (naratīvu) ietekmi: "[...] cilvēki paši sāk dalīties ar saviem stāstiem par ebreju kaimiņiem [...] Bieži saskaros ar "klusuma brīžiem" – cilvēkus pārņēmušas emocijas. [...] vecākā paaudze mēdz atzīties, ka viņiem bija patīkami dzirdēt stāstu par latvieti, kurš ebrejus glābis, nevis slepkavojis." (Respondents 9)

Daļa no gados vecākās Latvijas ebreju pirmskara paaudzes kļuva par tiešiem vai netiešiem tūrisma gidiem, kas ciemiņiem parādīja ebreju mantojumu Rīgā. Rīgas gids ar lielu pieredzi savā anketā norādīja uz svarīgāko atziņu, strādājot vairākus gadu desmitus šajā maršrutā: "Kad iesāku savas gida gaitas (pirms 30 gadiem) un sāku piedāvāt ekskursijas pa ebreju vietām Rīgā, neviens gids par to nezināja, tagad zina" (Respondents 4).

Vēlāk, jau 21. gadsimta sākumā, viņu vietā nāca jaunākā Latvijas ebreju gidu paaudze (tikai daži), kas no vecākajiem pārņēma zināšanas un pieredzi un attīstīja savu profesionālo darbību. Daži no šiem cilvēkiem, izceļojot

uz Izraēlu, attīstīja savu tūrisma biznesu starp Latviju un Izraēlu. Visai bieži ebreju izceļotāji no bijušās PSRS bija pirmie ārzemju gidi, kas vadīja ekskursijas Latvijā. Jāatzīmē, ka liela daļa ebreju izcelsmes tūristu no dažādām pasaules valstīm (īpaši jāizceļ tūristi no ASV un Izraēlas) izvēlas doties ceļojumos uz tām valstīm, kuras ir saistītas ar viņu izcelsmi un ģimenes vēsturi, arī Latviju. Līdztekus ebreju izcelsmes tūrisma gidu darbībai un viņu izveidotajiem specializētajiem ebreju Rīgas un Latvijas maršrutiem ienāca arī jauna neebreju profesionāļu paaudze, kura paralēli vispārējiem tūrisma maršrutiem sāka iekļaut holokausta piemiņas vietu apskati, un viens no lielākajiem tā laika jeb 20. gadsimta 90. gadu un 21. gadsimta sākuma izaicinājumiem bija zināšanu trūkums par Latvijas ebreju kopienas un holokausta vēsturi. Arī akadēmiskajai pasaulei toreiz šī tēma bija liels robs viņu zināšanās.

Tūrisma brīvā tirgus un kapitālisma sistēmā ienāca jauna tūrisma gidu paaudze – gados jaunie cilvēki, kam bija valodu zināšanas, bet nebija attiecīgas izglītības. Ja padomju sistēmā tūrisma gidi lielākoties bija cilvēki ar humanitāro izglītību, pēc 1991. gada lielākoties gidu izglītība un formācija tika atstāta pašu cilvēku pārziņā. Jauno izglīto to gidu zināšanas ir daudz plašākas un diskusiju līmenis daudz dziļāks nekā padomju laikā izglīto tajiem, un to arī atzīt paši gidi: “Jaunā paaudze izprot labāk notikumus nekā tie, kuri ir skolojušies padomju laikā stiprā propagandas ietekmē” (Respondents 2).

Profesionālās tūrisma gidu organizācijas bija visai nepopulāras jeb politiski neietekmīgas, taču arī tūrisma gidu institucionālais pašorganizācijas vai solidaritātes līmenis bija visai zems, lai kaut ko mainītu tūrisma gidu profesionālajā jomā. Taču individuālā pieredzes, informācijas un zināšanu apmaiņa un paraugēkskursijas tūrisma gidu starpā un jomā darbojās daudz efektīvāk nekā institucionālā sadarbība (Respondents 13).

Latvijas valsts 90. gados pakāpeniski pilnveidojusi atbalstu vēstures izvērtēšanai. Valsts veicina vēstures pētniecību, izglītības programmas, kā arī piemiņas saglabāšanu. Šis darbs aktīvāks un sazarotāks kļuva 90. gadu otrajā pusē, parādījās ieinteresētība sadarbīties ar Starptautisko darba grupu holokausta izglītībai, pētniecībai un piemiņai. Muzejam un dokumentācijas centram “Ebreji Latvijā” 2001. gada 7. februārī tika piešķirts valsts akreditēta muzeja statuss. Tā valstiskā akreditācija demonstrē Latvijas valsts politisko nostāju pret pagātnes pētniecību, to skaitā holokausta un minoritāšu vēstures pētniecību. Pēc akreditācijas Latvijas valdība piešķīra centram “Ebreji Latvijā” finansējumu ar mērķi sagatavot ekspozīciju par ebreju kopienas un holokausta vēsturi Latvijā. Holokausta temats kā vispārējās izglītības sastāvdaļa ir iekļauts obligātajā vēstures mācību programmā. 1998. gada rudenī Latvijas Valsts prezidents Guntis Ulmanis izveidoja starptautisku Latvijas Vēsturnieku

komisiju. Tās darbības mērķis ir sekmēt Latvijas 20. gadsimta vēstures jautājumu izpēti un izskaidrošanu Latvijas un citu valstu sabiedrībai. Komisija savā darbā īpašu uzmanību pievērš abiem totalitārajiem režīmiem, kas Latvijas teritorijā nomainīja viens otru un kuru laikā tika izdarīti noziegumi pret cilvēci. 2000. gada oktobrī Latvijas Vēsturnieku komisija organizēja pirmo starptautisko konferenci par holokausta izpētes problēmām Latvijā, pēc tam tika publicēti jaunākie pētījumi, sniedzot ieskatu jaunākajos zinātniskajos atklājumos. Šie valsts un privāto institūciju sadarbībā tapušie akadēmiskie un izglītojošie projekti deva zināmus augļus gan Latvijā, gan starptautiski: "Lielākās izmaiņas notikušas sabiedrības apziņā – ir aizpildīts informācijas vakuums par ebreju kopienas vēsturi, izcilām personībām, traģisko bojāeju, un norisinās diskusija par pretrunīgiem jautājumiem" (Respondents 10).

Gan konferences, gan rakstu krājumi kļuva par periodiskiem pasākumiem, to galvenā auditorija bija pedagogi un muzeju speciālisti. Taču neviena iesaistītā institūcija nenodrošina atbalsta pasākumus ar tūrisma gida profesionālo darbību saistītajiem jautājumiem, piemēram, profesionālo ētiku, starpkultūru komunikāciju vai metodiku, un nekas netiek piedāvāts saistībā ar sarežģītā vēstures mantojuma tūrismu. Arī tās zināšanas, kas ir saistītas ar psiholoģijas un komunikācijas jomu, visai bieži netika novērtētas līdz galam, un neviena institūcija šajās sadarbības ķēdēs tūrisma gidiem nepalīdz profesionālās formācijas procesā, kaut arī paši gidi atzīst, ka tas ir viens no lielākajiem viņu darba izaicinājumiem: "savu emociju kontrolēšana" (Respondents 9) ekskursijas laikā, kad tiek stāstīts par traģiskajiem notikumiem un to apmēru vai stāstot par "izglābtajiem ebrejiem bojāgājušo radniekiem" (Respondents 9) rada emocionāli smagus brīžus gan Rīgas gidiem, gan tūristiem. Izaicinājumi saistībā ar tūristu uzvedību, no vienas puses, ir saistīti ar to, kā "panākt empātiju" (Respondents 5) dalībniekos, stāstot par vietējās ebreju kopienas traģēdiju, vai kā tikt galā ar holokausta bojāgājušo iedzīvotāju radnieku "jūtīgumu" (Respondents 8).

Viens no svarīgākajiem holokausta un ebreju vēstures maršrutu gida profesionālās darbības instrumentiem ir zināšanas gan par starpkultūru komunikāciju, gan arī par ebreju vispārējo un jūdaisma vēsturi. Kā savā pieredzē dalījās Rīgas gids, tas ir viens no svarīgākajiem uzdevumiem. Ne tikai zināt Latvijas ebreju kopienas vēsturi un holokausta traģēdiju, bet arī zināt jūdaisma, ebreju globālo vēsturi un tās valsts vēsturi, no kurienes šie ciemiņi ir nākuši: "Cilvēki ir tik dažādi politiski, reliģiski, kulturāli, emocionāli... Spēja klausīties un sadzirdēt tūristus ir vēl svarīgāka nekā pats stāsts. Visai bieži sākotnēji, kad uzsāku savu darbu, nācās saskarties ar neebreju gidu bailēm strādāt ar ebreju tūristiem vai maršrutos, īpaši padomju sistēmas kaluma

gidiem, kas saistīti ar holokausta vēsturi. Un nevis tāpēc, ka viņiem būtu aizspriedumi pret ebrejiem vai jūdaismu, bet tāpēc, ka viņi baidījās no jautājumiem, baidījās kļūdīties. Te bija tas padomju sistēmas absurds, ka gidi bija jautājumus un atbildes iestudējuši, bet ārpus rāmjiem nedomāja. Taču pēc padomju dzīvē nebija zināšanu par dažādām kultūrām, reliģijām un to atšķirību. Kad teicu, lai nebaidās no ebreju klientu jautājumiem, jo tie nav uzbrukumi, bet gadu tūkstošos ebreju tradīcijās veidojusies dzīva diskusiju kultūra, viņi gan apjuka, gan aizdomājās.” (Respondents 11)

Latvijas tūrisma gidu pieredze saskan ar tūrisma pētnieka Īana Makdonela (*Ian McDonell*) secināto, ka gidi ir tilti uz kultūru komunikāciju, viņiem ir jābūt par kultūras ceļojuma vietas ekspertiem un jāpārzina tūristu mītnes zemes kultūra (McDonell, 2001).

Zināšanas par ebreju mantojumu Rīgā un holokausta vēsturi gidi ieguvuši un papildinājuši, izmantojot ļoti dažādus avotus, bet īpaši tiek izcelti muzeja “Ebreji Latvijā” piedāvātie kursi un citu muzeju ekspozīcijas (tostarp Žaņa Lipkes memoriāls un Rīgas geto un Latvijas holokausta muzejs), grāmatas un raksti par ebreju un holokausta vēsturi (M. Vestermanis “Ebreju vietas Rīgas kartē” un A. Ezergailis “Holokausts vācu okupētajā Latvijā 1941–1944”), Meijera Melera pētījumi par Latvijas ebreju kapsētām un holokausta piemiņas vietām, lasītie vai uzklasītie atmiņu stāsti, kā arī pieredze muzeju darbā, dalība lekcijās, konferencēs un semināros (tostarp LU Jūdaikas centra, muzeja “Ebreji Latvijā”, Rīgas geto un holokausta Latvijā muzeja, Žaņa Lipkes memoriāla organizētajos pasākumos), filmas, grāmatas un citi avoti. Zināšanas gidi ir papildinājuši arī ārpus Latvijas, piemēram, “*Yad Vashem*” starptautiskās holokausta studiju skolas organizētajās lekcijās un semināros vai apmeklējot ebreju holokausta vietas Lietuvā, Polijā un Vācijā.

Latvijas gidi savā profesionālajā jomā cilvēciski ir ļoti neaizsargāti gan no tūrisma biznesa un naudas ietekmes, gan arī no esošās starptautiskās politiskās situācijas. Latvijas gidi ir saskārušies ar pieredzi, kad tūristi no Krievijas “negrib ticēt stāstījumam par vēsturiskajiem notikumiem Latvijā”, kad ir vērojams “[..] atsevišķu klientu radikālisms, neinformētība jeb dezinformācijas uztveršana par 100 % patiesību” (Respondents 10). Runājot par citu valstu tūristiem un viņu informācijas uztveri, lielākā daļa no aptaujātajiem gidiem atzīst, ka ebreju izcelsmes tūristi parasti ir vispretimnākošākie un ieinteresētākie, ar kuriem ir viegli sadarboties un kuriem simpatizē, ka neebreji Latvijā pārzina holokausta un ebreju tautas vēsturi (Respondents 11).

Runājot par tūrisma gidu un tūroperatoru savstarpējo sadarbību, Latvijā pēdējos 30 gadus lielākoties ir vērojama visai vienkāršota un neilgtspējīga sadarbība, kad pakalpojumu pircējam nav intereses sadarbības attīstībā,

investīcijās gidu profesionālajā izaugsmē vai plašākos sabiedriskajos projektos, kas veicinātu holokausta piemiņas vietu atpazīstamību un komunikāciju. Kā akcentē viens no respondentiem: “Strādājot šajā jomā 15 gadus, es pārliecinājos par vienu izteiktu tūrisma biznesa vides iezīmi mūsdienu pasaulē. Tūrisma operatoriem interesēja ne tik daudz kvalitāte, cik iespēja dabūt lētākus gida pakalpojumus un vairāk nopelnīt. Paretam, runājot par sarežģītās vēstures mantojumu, bija dzirdams uzstājīgs lūgums uzsvērt traģēdijas apmērus, stāstīt drūmākos stāstus...” (Respondents 11)

Taču viena no stabilākajām šo pasākumu apmeklētāju grupām, kā liecina aptauja, bija tieši gidi, kuriem konferences vai organizētie semināri kļuva par jauno zināšanu bāzi: “[.] toreiz, 2000. gadu sākumā, par spīti vēsturnieka akadēmiskajai izglītībai, manas zināšanas par ebreju vēsturi un holokaustu tika iegūtas no sarunām ar Marģeru Vestermani, Meijeru Meleru un citiem Rīgas ebreju kopienas locekļiem, īpaši holokaustā izdzīvojušiem, kā arī konferencēm, ko sadarbibā ar Latvijas Ebreju kopienu organizēja Prezidenta komisija un piedāvāja muzeja “Ebreji Latvijā” ekspozīcija” (Respondents 11).

Jāuzsver, ka lielākajai daļai aptaujāto gidu lielu pozitīvu ietekmi uz viņu profesionālo un cilvēcisko izaugsmi ir atstājuši tādi redzami Latvijas ebreju vēstures un kultūrvēsturiskā mantojuma eksperti kā Marģers Vestermanis, Meijers Melers, Josifs Ročko, Ilja Ļenskis, Rašele Kukļa. Kā uzsvēra viens no tūrisma gidiem: “Man šie cilvēki ļoti palīdzēja” (Respondents 18).

Analizējot tūrisma gidu pieredzi un izaicinājumus pēc 1991. gada, ir jāatzīmē, ka tajās vietās Latvijā, kur ir saglabājušās ebreju draudzes, darbojās kopienas un organizācijas, ir ātrāk notikušas izmaiņas vēstures atmiņas komunikācijā un ebreju kultūrvēsturiskā mantojuma iekļaušanā tūrisma maršrutos. Kā atzīmēja viens no Jelgavas gidiem: “[.] pētot Jelgavas ebreju kopienas vēsturi, lielākās grūtības sagādāja fakts, ka kopiena Jelgavā ir zudusi, nebija ko intervēt” (Respondents 18).

Vairāki gidi uzsver, ka liela daļa Latvijas tūrisma gidu, kas strādā holokausta piemiņas maršrutos, zināšanas ir ieguvuši tieši no holokaustā izdzīvojušajiem ebrejiem, kuri nesavtīgi palīdzēja ikvienam interesentam apgūt Latvijas ebreju vēstures drūmākās epizodes, kā arī dalījās savos dzīvesstāstos. Tādējādi šeit bija vērojama izteikta paaudžu un kopienu cieša komunikācija, veidojot jaunu profesionālu tūrisma biznesa vidi.

Gidiem ir pieredze darbā ar ļoti plašu un motivācijas ziņā ļoti atšķirīgu auditoriju. Ceļojumu un ekskursijas motīvi un intereses ekskursijas dalībniekiem ir bijušas ļoti atšķirīgas “formāla (intereses) jeb kopējs stāsts” (Respondents 10), attiecinot šo uz “tradicionālajiem” Latvijas tūristiem, kuri ekskursiju izvēlējušies, lai iepazītu Rīgas kultūru un vēsturi. Kā norādīja viens no

gidiem, “ebreju tēma nav atdalāma no Rīgas ekskursijas” (Respondents 1). Šo tūristu grupu pārstāv gan individuālie, gan grupu ceļotāji no Latvijas un ārvalstīm – Vācijas, Krievijas, Zviedrijas, Lielbritānijas, Nīderlandes, Dānijas, Polijas, Francijas, Austrālijas, Dienvidāfrikas un daudzām citām valstīm.

Liela daļa aptaujāto gidu atzina, ka holokausta piemiņas vietas Latvijā ir atrodamas, bet, īpaši ārpus Rīgas, ir vērojama tūrisma objektu nesakārtotība un nepietiekamība: “[..] lai sagatavotu ebreju tematikai veltītu ekskursiju, informatīvu materiālu ir ļoti daudz. Tomēr ekskursijas galvenā būtība nav tikai stāstījums, bet arī vizualizācija. Lai stāstījums iegūtu vizualizāciju un tēlainību, vajadzīgs attiecīgs objekts. Bet! Ebreju tematikai veltīto objektu Latgalē ir nepiedodami maz. Arī holokausta piemiņas objekti (izņemot dažus) nav ne mākslinieciski, ne formas ziņā īpaši interesanti.” (Respondents 17)

Nozīmīga daļa ir vietējo skolēnu, studentu un senioru grupas, kā arī studenti un jaunieši no ārvalstīm – galvenokārt Vācijas. Tūrisma gidi, kas sadarbojušies ar Vācijas tūrisma operatoriem un vācu pētniecības institūtiem, un Vācijas sadarbības pilsētām, atzīst, ka šī ir lielākā ceļotāju grupa, kas meklē savu ebreju pilsoņu pēdas Rīgā, izrāda padziļinātu interesi par ebreju vēsturi (Respondents 14). Visai bieži vācu valodā strādājošie gidi piedalās izglītojošos semināros par holokausta vēsturi Vācijā, kā arī apmeklē Vācijas holokausta piemiņas vietas un memoriālus. Turklāt izveidotie sakari un sadarbība ar Vācijas gidiem ir profesionāli nozīmīgs izaugsmes instruments un zināšanu bagātināšanas veids (Respondents 14).

Liela ceļotāju grupa, ar ko ikdienā saskaras tūrisma gidi ebreju mantojuma un holokausta piemiņas vietu maršrutos, ir tie, kuru interese ir “personiska – ģimenes vēsture”, to pārstāv ebreju kopienas ceļotāji no Izraēlas, ASV un citām valstīm, kuru ceļošanas motīvs uz Latviju ir dzimtas saknes (dzimto vietu atrašana) vai holokaustā bojāgājušo radnieku piemiņas vietas apmeklējums. Kā atzīmē viens no gidiem (15 gadu darba pieredze ar šo segmentu): “Esmu palīdzējis iegūt arhīva materiālus, sastādīt ciltskokus un atrast senču īpašumus” (Respondents 14).

Visi aptaujātie Rīgas gidi atzina, ka, neskatoties ne uz kādiem individuālajiem vai profesionālajiem izaicinājumiem, par padarīto darbu viņi ir gandarīti. Respondenti lielākoties uzsvēra, ka gidiem “patīk darbs ar cilvēkiem” un ka tas spēj “sniegt materiālu un morālu gandarījumu” (Respondents 14). Gidi savu pieredzi kopumā raksturo kā ļoti pozitīvu un uzsver, ka, strādājot šajā tēmā, pieredze ir “emocionāli bagāta, jo saistīta ar sensitīvu vēsturi” (Respondents 5), kā arī ir bijusi iespēja apmierināt klientu vēlmes, papildināt savas personīgās zināšanas, uzzināt daudz jauna, kā arī “uzzināt par to, ko esam zaudējuši līdz ar Latvijas ebreju kopienas izzušanu” (Respondents 11).

Secinājumi

Pēc Otrā pasaules kara padomju varas iestādes centās izslēgt no atmiņas, historiogrāfijas un tūrisma maršrutiem holokausta vēstures un piemiņas vietas Latvijā. Latvijas ebreji, kas izdzīvoja holokaustā, cik iespējams, centās izveidot un saglabāt ne tikai savu tuvinieku piemiņas vietas, bet izveidot arī holokausta upuru atceres kultūru. Pirmie neformālie tūrisma gidi Latvijā padomju okupācijas gados lielākoties bija holokausta upuru ģimenes locekļi, radnieki, kas apvienoja gan amatieru pētnieku, gan stāstnieku funkciju, jo padomju režīms neatļāva oficiālu holokausta vēstures pētniecību, bet tūrisma maršrutos nevienu no ebreju kultūrvēsturiskā mantojuma un piemiņas vietām neiekļāva.

Pēc padomju režīma sabrukuma tūrisma gidu iepriekšējās zināšanas un profesionālā sagatavotība nebija pietiekama, lai atbildētu uz jaunajiem profesionālajiem un cilvēciskajiem izaicinājumiem. Pēc neatkarības atjaunošanas pirmā postpadomju gidu paaudze bija lielākoties ebreju izcelsmes un piederēja Latvijas ebreju kopienai. Tas, ka Latvijā un jo īpaši Rīgā darbojās ebreju draudzes un kopienas, bija skola, muzeji, tapa jauni piemiņas memoriāli, kā arī bija pirmskara laika un holokausta traģēdijas liecinieki, bija pozitīvais dziņulis gidu profesionālās izaugsmes attīstībā, zināšanu nodošanā un sarežģītā holokausta vēstures mantojuma komunikācijā.

Tūrisma gidu ir bijuši svarīgi holokausta atmiņas un ebreju kultūrvēsturiskā mantojuma komunicētāji un tiltu veidotāji starp paaudzēm un kopienām.

Latvijā pēdējos 30 gadus lielākoties ir vērojama visai neilgtspējīga sadarbība, kad pakalpojumu pircējam nav intereses sadarbības attīstībā, investīcijās gidu profesionālajā izaugsmē vai plašākos sabiedriskajos projektos, kas veicinātu holokausta piemiņas vietu atpazīstamību un popularizēšanu.

LITERATŪRA

- Bērziņš, D. (2015). *Sociālās atmiņas ētika un komunikācija: holokausta diskurss Latvijā (1945–2014)*. Rīga: LU Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Bērziņš, D. (2016). Holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR: 1944–1948. *Latvijas Universitātes Vēstures Žurnāls*, 1 (96), 45–73.
- Dribins, L., Gūtmanis, A., Vestermanis, M. (2001). *Latvijas ebreju kopiena: vēsture, traģēdija, atdzimšana*. Rīga: LU Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Džads, T. (2012). *Pārvērtēšana: Esejas par aizmirsto 20. gadsimtu*. Rīga: Dienas Grāmata.
- Lipša, I. (2017) VDK ietekme un padomju Latvijas tūrisma iestāžu vadošais personāls: Vissavienības akciju sabiedrības “Intūrists” Rīgas nodaļa un tās operatīvā vadība (1957–1992). *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2 (103), 80–128.

- McDonell, I. (2001). *The Role of the Tour Guide in Transferring the Cultural Understanding*. Sydney: School of Leisure, Sport and Tourism.
- Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts.
- Vaivode, I. (2020). Tūrisma organizācija Latvijas PSR: Latvijas republikāniskās tūrisma padomes darbība 20. gadsimta 60. gados. *Latvijas Universitātes Žurnāls. Vēsture*, 9–10, 99–115.
- Weiler, B., Black, R. (2015). *Tour Guiding Research: Insights, Issues and Implications*. Bristol: Channel View.